

В. О. КОРНІЄНКО
В. В. ДОБІЖА

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

Вінниця
ВНТУ
2009

УДК 323 (477) + 172
К 67

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 13 від 3.07.2008 р.)

Рецензенти:

І. М. Варзар, доктор політичних наук, професор

О. В. Бабкіна, доктор політичних наук, професор

Корнієнко, В.О.

К 67 Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.

ISBN 978-966-641-325-6

У монографії висвітлено процес формування політичної культури владної еліти в Україні від 90-х років ХХ сторіччя в умовах переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, з'ясовано процеси її становлення, розвитку та особливі риси у період формування в Україні демократичних основ суспільства. Проаналізовано розвиток політичної культури владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації, досліджено політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності України. Розкривається значення етико-моральних та правових чинників формування професійної політичної культури владної еліти.

УДК 323 (477) + 172

ISBN 978-966-641-325-6

© В. Корнієнко, В. Добіжа, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ.....	11
1.1. Гносеологічний базис владної еліти та визначення її сутності в політологічному дискурсі.....	11
1.2. Концептуально-методологічний інструментарій ана- лізу політичної культури владної еліти.....	28
1.3. Особливості методичних підходів дослідження полі- тичної культури владної еліти.....	38
Висновки до першого розділу.....	50
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ.....	52
2.1. Політична культура владної еліти в умовах суспіль- но-історичної трансформації.....	52
2.2. Політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності.....	63
2.3. Діалектика суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей владної політичної еліти.....	76
Висновки до другого розділу	87
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ, ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ.....	89
3.1. Регіональні аспекти політичної свідомості та культу- ри владної еліти.....	89
3.2. Вдосконалення професійної політичної культури владної еліти в процесі забезпечення прийняття і реаліза- ції політичних рі- шень.....	99
3.3. Етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти	112
Висновки до третього розділу	125
ВИСНОВКИ	127
ЛІТЕРАТУРА.....	135

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вся логіка сучасних політичних процесів, що відбуваються в Україні, а особливо процесів виборчих, невідворотно вимагає з'ясування того кола питань, які пов'язані з функціонуванням політично провідної суспільної верстви. Та й за класичним витлумаченням сутності держави, державно організованим можна назвати те суспільство, яке в своїй соціальній структурі має “особливу групу людей — апарат управління, який виконує різноманітні загально соціальні функції” [1, 194] і, насамперед, таку першочергову справу, як здійснення функції правління [2, 292; 3, 25–28]. Починаючи з досліджень Г. Моски та В. Парето, за означеною соціальною верствою закріпилася назва “політична еліта”, яка, за визначенням першого, є правлячим класом, що виконує всі політичні функції, монополізує владу і користується всіма перевагами, наданими нею [4, 187].

Дослідження владної політичної еліти особливо актуальне й цінне в Україні, яка переживає перші етапи розвитку власних політичних інститутів, “дитячі хвороби” державотворення, що супроводжуються зміною політичних цінностей, новими надіями та розчаруваннями громадян України в ними ж обраній владі.

Актуальність визначається також тим фактом, що в радянському просторі проблема еліти не тільки полишалася на периферії соціогуманітарних досліджень, але поставала, передусім, в “негативному” забарвленні — лише як об'єкт наукової критики. Криза соціалістичної ідеї, розпад соціальної системи, в котрій панували її модерністські принципи, цінності та норми, трансформація масової свідомості знаменні не тільки “зняттям” заборони на тему еліти як “класового” утворення, а й визріванням потреби з боку гуманітарної думки заповнити певні “білі плями” в своєму дослідницькому арсеналі, що означає не лише переосмислення теоретичного західноєвропейського спадку, але й зміну орієнтирів та способу організації сучасного філософського мислення. Необхідність означеної зміни пов'язана, в першу чергу, з тим, що ціла низка соціокультурних зрушень, властивих для посткомуністичного суспільства, які узагальнюються у понятті “транзитного соціуму”, дає змогу як вітчизняним дослідникам (Є. Бистрицький, Є. Головаха, С. Катаєв, А. Клепиков, С. Макєєв, А. Федоров та ін.), так і аналітикам з інших пострадянських країн (Н. Аїтов, Л. Іонін, Ю. Качанов, Н. Козлова, Н. Смірнова, Н. Шматко та ін.) визначити посткомуністичне суспільство як суспільство постсучасне, яке, таким чином, “важко чи взагалі неможливо описати за рецептами класичних соціально-філософських систем” (Є. Бистрицький).

Осмислення нової, унікальної української соціокультурної та духовної ситуації, в контексті якої своєрідно “ставиться під питання” класична спадщина взагалі та її модерністський дискурс про статус еліти, зокрема, поглиблює також переконання в принциповій практичній значущості дискурсу про еліту: адже його теоретична артикуляція є водночас і способом формування самої еліти, з якою небезпідставно пов’язується поступ України в майбутне.

Відповідно, “емпіричною” формою актуальності та теоретичної значущості теми може слугувати (і слугує) дискурс про національну еліту, що інтенсивно артикулюється сьогодні як в Україні, так і в інших посткомуністичних державах.

Феномен політичної еліти як значимого суб’єкта сучасного соціального процесу є об’єктом досліджень політологів і розглядається ними в різних ракурсах. І це не випадково, тому що успіх соціально-політичних і економічних реформ будь-якого суспільства значною мірою обумовлений професіоналізмом правлячої еліти і безпосередньо залежить від діяльності всіх елітарних груп у суспільстві. З іншого боку, зміни політичної системи суспільства викликають і обумовлюють, у свою чергу, зміни в складі та тенденціях розвитку правлячої еліти.

Використовуючи науковий потенціал зарубіжних авторитетів і методологію дослідження в галузі елітотворення, автори, однак уявляють специфіку цього процесу в нестабільних у соціально-політичному відношенні суспільствах, яка характерна практично для всіх країн пострадянського простору, включаючи Україну. Тому при дослідженні перехідних суспільств аналіз стану їх політичних еліт є найважливішим, оскільки функціонування правлячої еліти детерміновано істотними змінами в соціальній структурі, актуалізацією завдань компетентного управління, збільшенням кількості деструктивних явищ, які викликані глибиною соціальної трансформації, у тому числі соціальною напруженістю.

Одним з головних завдань української політичної науки є визначення шляхів і засобів підвищення політичної культури сучасної правлячої еліти. Саме цим і обумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Незважаючи на численні наукові роботи, в яких аналізується політична еліта України, дослідження чинників, що визначають її політичну культуру, здебільшого залишаються поза увагою вчених.

В Україні, виходячи з особливостей її історичного розвитку, традицій, низки проблем та суперечностей, що накопичилися впродовж довгого часу, сформувався власний набір чинників, які вказують на параметри політичної культури владної політичної еліти й потребують детальнішого аналізу.

Сьогодні в Україні переважають дослідження конкретно-теоретичного та загально-філософського типів аналізу, одночасно існує потреба ще й в узагальнених дослідженнях на рівні емпіричного пізнання. Порівняно незначна кількість таких досліджень, особливо стосовно другої половини 90-х років ХХ ст., вказує на те, що ця проблема гостро актуальна й порівняно мало досліджена, особливо на новому історичному матеріалі.

Проблему еліт у політичній науці давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та інші.

У першій третині ХХ сторіччя розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Її основоположниками також вважають Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера. Вони сформулювали абетку доктрин, їхні наступники розвинули, переосмислили окремі положення, однак фундаментальні основи залишились незмінними. Власне, вони зробили еліту предметом свого дослідження, дали їй визначення, розкрили структуру, закони її функціонування, визначили роль еліти в соціальній та політичній системі, вказали на закономірності зміни еліт.

Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами В. Липинського та Д. Донцова. На проблеми еліт звертали увагу такі вчені з української діаспори, як І. Лисяк-Рудницький, Г. Грабович, Я. Пеленський. В Україні, починаючи з 90-х років, проблемою еліт у тому чи іншому контексті займалися такі сучасні науковці, як О. Білий, Д. Видрін, С. Вовканич, Б. Гаврилишин, О. Гринів, А. Колодій, І. Курас, Б. Кухта, О. Лазоренко, В. Лизанчук, В. Литвин, В. Малахов, М. Михальченко, А. Пахарєв, В. Потульніцький, В. Танчер, М. Шульга, Б. Ярош. Елітаристською проблематикою займається група вчених, що гуртується навколо редакції наукового журналу “Політична думка”. Зокрема, В. Полохало, О. Дергачов, А. Федоров та ін. досліджували українську “посткомуністичну” еліту. Вагомий внесок у теорію політичної еліти зробили харківські політологи Л. Манжуловська, О. Куценко, О. Халецька та інші, які вивчають джерела поповнення еліти, способи її формування, взаємодію старої й нової політичної та економічної еліти, її згуртованість, вплив еліти на трансформацію суспільства [5–9].

Вагомий внесок в дослідження сутності, значення та ролі політичних еліт в суспільних процесах зроблено авторами збірника “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (2006 р.) [6], серед яких, насамперед, слід відзначити праці М. Поповича [7]; Л. Нагорної [8]; К. Семчинського [9]; О. Траверсе [10]; О. Бабкіної [11]; В. Горбатенка

та І. Горбатенко [12]; М. Обушного [13]; Г. Зеленько [14]; Л. Кочубей [15]; Ф. Медвідь [16] та ін.

В першу чергу в цих працях піднімаються проблеми щодо місця української еліти у формуванні нових суспільних взаємовідносин на початку III тисячоліття. Однак багато проблем елітотворчого процесу в Україні все ще мало досліджені або ж учені й зовсім залишають їх поза увагою. Зокрема можна назвати такі: історія формування національних еліт; роль еліт в розвитку національної свідомості; еліти як об'єкт досліджень; елітарні прошарки в сучасному суспільстві; місце і роль політичної, військової, наукової, культурної, інтелектуальної та інших еліт в минулому й сучасному житті; поєднання у формуванні національних цінностей їхнього оновлення і збереження, вплив еліт на ці процеси; культурні й моральні характеристики, творчі й організаційні здібності, сила волі, твердість віри як ознаки представників елітарних прошарків суспільства; нормативні (ціннісні) та функціональні концепції в діяльності еліти; культурна самобутність нації та інших етнічних утворень; проблема “відкритості — закритості” елітних груп населення; “елітний прагматизм” та “цинізм” в діяльності еліти; еліти в процесах збереження й творення культури, держави та нації тощо.

Об'єктом дослідження є владна політична еліта України, еволюція її формування та самоідентифікації.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку політичної культури владної політичної еліти в період формування демократичних основ українського суспільства.

Метою дослідження є висвітлення процесу формування політичної культури владної еліти в Україні від 90-х років XX сторіччя в умовах переходу від однієї суспільно-політичної системи до іншої, з'ясування процесів її становлення, розвитку та особливих рис у період формування в Україні демократичних основ суспільства.

Виходячи з мети та враховуючи необхідність забезпечення виходу на новий рівень теоретичного осмислення проблеми, у монографії передбачено розв'язання таких **завдань**:

— з'ясувати гносеологічний базис владної еліти та розуміння її практичної ролі й функцій в сучасному політологічному дискурсі;

— визначити концептуально-методологічний інструментарій аналізу політичної культури владної еліти, а також розкрити особливості методологічних підходів дослідження політичної культури владної еліти;

— проаналізувати розвиток політичної культури владної еліти в умовах суспільно-історичної трансформації і дослідити політико-культурні орієнтації владної еліти періоду становлення незалежності України;

- показати діалектику суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи цінностей владної політичної еліти;
- дати оцінку регіональним аспектам політичної свідомості та культури владної еліти;
- визначити пропозиції щодо вдосконалення професійної політичної культури владної еліти в процесі забезпечення прийняття і реалізації політичних рішень;
- розкрити етико-моральні та правові чинники формування професійної політичної культури владної еліти.

Методологічну базу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномену політичної еліти.

Зокрема, у монографічному дослідженні використані: діалектичний метод як основа аналізу політичної еліти з погляду єдності різноманітних чинників, що складають її сутність; соціологічний метод, що дає підстави для з'ясування впливу економічних відносин, ідеології і культури на формування політичної еліти; функціональний метод, що застосовується для аналізу взаємозв'язків між рівнем політичної культури суспільства та політичної еліти; біхевіористський метод, який використовується для вивчення поведінки окремих представників політичної еліти та їх оточення; системний і синергетичний методи, що дали можливість розглядати політичну еліту як цілісне явище; тектологічний метод (А. Богданов), який використано для аналізу процесів формування і реалізації професійних навичок і обов'язків владної політичної еліти; історіологічний метод (І. Варзар), суть якого проявляється в періоди найважливіших історико-політичних зрушень суспільства, має відношення до архетипів суспільної свідомості українського народу і враховується при визначенні сутності тих, хто належить до правлячої політичної еліти. В контексті історичного аналізу ми розкриваємо значимість параметральних змін в сучасному розумінні владної політичної еліти, оцінюємо її значення та роль.

Порівняльно-політологічний метод при аналізі й оцінці владної політичної еліти України дав змогу використати досвід трактування владної політичної еліти або схожих за суттю термінів в інших країнах та теоретично обґрунтувати його застосування. Він також дозволив використати багатоманітність соціально-політичного досвіду з метою знаходження паралелей між рівнем розвитку суспільства та політичною культурою правлячої політичної еліти; психологічний метод, що застосовувався для визначення підсвідомого сприйняття громадянами системного образу політичної владної еліти.

Монографія ґрунтується на принципах структурно-функціонального та системного аналізу, що дає змогу всебічно дослідити поняття “владна політична еліта”, виявляючи основні параметри її політичної культури, структурні елементи, етапні моменти її становлення, розвитку та сучасної інституціалізації.

Емпіричну базу монографічного дослідження становлять документальні джерела, статистичні дані, результати соціологічних досліджень, проведених в Україні, а також власні спостереження за розвитком сучасних політичних процесів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і засобами їх розв’язання. В загальнопізнавальному аспекті вона пов’язана із приростом нових знань з досліджуваної проблеми, насамперед, в політологічному аспекті. У монографії розроблено комплексну концепцію формування політичної культури владної еліти, яка опирається на класичну теорію розвитку суспільства, сутність якої розкривається в процесі політологічного аналізу ролі та значення політичної культури в процесі становлення демократичного суспільства в Україні; виявлено політологічні характеристики формування політичної культури владної еліти, головними з яких є загальносуспільні й національно-традиційні цінності, етико-моральний та когнітивний компоненти. На основі комплексного аналізу особливостей формування культури владної політичної еліти України вироблено рекомендації щодо оптимізації подальшого її формування. У межах дослідження одержано результати, які містять наукову новизну й у вигляді тез висуваються на захист:

— досліджено еволюцію політичної культури владної еліти України. Доведено, що вона носила нормативний характер й формувалася паралельно із політичною етикою в різні історичні періоди розвитку української державності;

— визначено, що політична культура владної еліти тісно пов’язана із особливостями соціальної структури, наявністю та характером політичних партій, відносинами між ними, типом політичного режиму, у рамках якого функціонувала країна до початку трансформації, та іншими факторами;

— розкрито роль соціальної синергетики та тектології як важливих факторів формування професійної політичної культури владної еліти. При цьому роль чинника політичної культури еліти можна порівняти із роллю флуктуації у відкритій невірноваженій динамічній системі, рух якої переходить через точку біфуркації. З’ясовано, що тектологічний підхід до розгляду політичної культури з практичної точки зору може слугувати своєрідним системним каркасом організації державної підготовки, добору, розстановки і використання політиків-

професіоналів, політичної еліти для підвищення продуктивності їх діяльності;

— показано місце політичної культури в структурі діяльності владної політичної еліти: політична культура одночасно виступає елементом (політична свідомість) і функціональним аспектом (політична поведінка) політичної еліти; визначено, що лише випереджальний стан розвитку політичної культури владної еліти стосовно культури масової дає підстави визначати політичну еліту як творчу меншість і носія соціальних інновацій;

— виявлено особливості суб'єкт-об'єктної взаємодії механізмів формування системи ціннісних орієнтацій вітчизняної політичної еліти як основи подальшої еволюції демократичних відносин, становлення демократичного типу політичної свідомості, формування політичної поведінки на демократичних засадах. Разом із тим доведено, що формування системи ціннісних орієнтацій не може не спиратися на певну духовно-етичну основу: процес формування політичної культури владної еліти повинен містити як мінімум два чинники — і обидва одночасно — високі етико-моральні якості й високий професіоналізм на основі розвиненої правосвідомості та політико-правових знань. За наявності відповідної потребам суспільства політичної етики та культури владної еліти слід розраховувати на активність і організованість її професійних політичних дій. За відсутності таких самі представники політичної еліти ризикують зникнути з політичної арени;

— запропоновані критерії сучасної владної політичної еліти України й, відповідно, типології її політичної культури: регіональна відмінність, соціальний статус, партійна та групова ідентифікація, участь у бізнесі та ступінь його підтримки. При цьому з'ясовано, що повільне становлення демократичної політичної культури на інституціональному рівні пов'язане з незмінністю політичної еліти.

Практичне значення одержаних результатів монографічного дослідження пов'язане із внеском у становлення окремого напрямку в сучасній політичній науці — політичної елітології. Виявлені головні теоретичні підходи до проблеми трансформації політичної еліти в системі перехідних суспільств, основні характеристики політичної культури владної еліти як суб'єкта політичного процесу можуть використати владні структури, політичні партії, виборчі штаби, засоби масової інформації та інституції, які готують управлінські кадри. Окрім того, їх можна використовувати у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, для викладання загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, “Політична еліта України” та ін.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

1.1. Гносеологічний базис владної еліти та визначення її сутності в політологічному дискурсі

Елітистська традиція в соціально-політичній думці — одна з найстаріших, тому природно займає гідне місце в класичній спадщині політології. Сьогодні ідеї елітизму одержують нові імпульси, привертають нових прихильників. Як слушно зазначає В. Танчер, “з їх допомогою намагаються знаходити способи нейтралізації негативних наслідків кризових проявів перехідного періоду, в якому знаходиться й Україна” [17, 7]. “Вони стають відповідальними за стан речей, персоналізованим втіленням раніш безликої інституціоналізованої влади, яка викликає невдоволення громадян” [18, 175]. А інтерес до елітистських ідей зростає якраз в періоди порушень ходу інституціоналізованих процесів поступального розвитку [19, 250].

Стосунки між елітами — це уособлення прихованої боротьби за владу, з нею пов'язують головні історичні події нашого часу (державні перевороти, боротьбу за ринки, нафтові кризи тощо) [20]. Разом із тим, однією з особливостей аналізу дослідження владної еліти є те, що попри довготривале осмислювання дослідниками її сутності, сумнівною сьогодні залишається однозначність в його трактуванні, насамперед, в теоретичній площині. Й це не дивлячись на те, що в сучасній політичній науці термін “еліта” став загальноприйнятою категорією. Незважаючи на тривале застосування цього поняття, його й досі слід розуміти як суперечливе та нечітко визначене, на що, наприклад, вказує наявність біля п'ятдесяти лише найбільш вживаних його визначень [21, 12]. Тут ми маємо справу з показовим процесом наукового пізнання — сутнісним з'ясуванням поняття. У першому значенні “еліта” (від фр. *elite* — добірний, вибраний) — це “найкращі, добірні екземпляри селекції”, в другому, переносному значенні — “найкращі представники (суспільства, країни, народу і т. д.)” [22] або “найкращі представники певної частини суспільства, суспільної групи і т. п., наприклад, наукова еліта” [23].

У словнику С. Ожегова і Н. Шведової уточнюється, що в іншому значенні “еліта” — це не тільки “найкращі представники певної частини суспільства, угруповання”, але і “люди, що відносяться до верхівки певної організації, угруповання. Творча, політична, владна

еліта” [24]. Інші автори так визначають слово “еліта”: “найкращі представники суспільства або будь-якої його частини. Письменницька еліта, привілейована верства суспільства, обрані. Тут лікувалася тільки еліта. Ціни доступні лише еліті” [25].

Разом з тим в останнє десятиліття ця лексема активно вживається вченими-політологами, соціологами, філософами як термін для позначення представників тих соціальних верств, які беруть участь у виробленні і ухваленні найважливіших владно-управлінських рішень і реально впливають на соціально-політичну ситуацію в державі. Поряд із публікаціями про елітний ракетний комплекс, світову шахову еліту, елітний відпочинок велика увага приділяється діяльності правлячої, владної, політичної або політико-управлінської (адміністративно-політичної) еліти. І одночасно мало хто звертає увагу на той очевидний факт, що “елітарність” — це не стільки якість, скільки ідеологічний антураж, бажане оформлення тієї групи можновладців, яка в сучасних умовах не може втриматися від спокуси не вдавати з себе еліту.

Нині в різних колах, як наукових, так і не наукових, говорять про політичну еліту, де-факто зараховують до неї всіх вищих державних чиновників, членів парламенту та лідерів політичних угруповань. Більш того, поряд з поняттям “політична еліта” у політичній науці активно використовують дефініції “політичний клас” — сукупність осіб, професійно задіяних у сфері політики, та “правлячий клас” — вища суспільна група в системі соціальної ієрархії, з якої рекрутуються представники політичного класу.

В Україні, скажімо, за умов первісного нагромадження капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов’язаних із колами старої партійної номенклатури, образ “влади” у суспільній свідомості поєднується не зі словом “еліта”, а зі словом “мафія”. Зрештою потребує уточнення, насамперед, в плані практичного розуміння й термін “владна еліта”. Слово еліта іноді “оточують” лапками, а іноді ні. При цьому термін “владна еліта” має дуже багато інших витлумачень.

Сьогодні поширенню політологічного дискурсу стосовно сутності еліти, неабиякою мірою сприяють численні обговорення, хто ж в даний час править Україною. Попри все, на наш погляд, ці дискусії свідомо підтримуються тими, хто дуже хотів би, щоб їх відносили до еліти, розглядали як еліту і дискутували про те, які проблеми існують у цієї еліти [26, 3]. Ніхто інший, як сама еліта є джерелом пропаганди своєї “елітарності”: чи то йдеться про політичний, чи науковий істеблішмент, чи про володарів думок на ниві художньої творчості та засобів масової інформації, проблема елітарності все одно залишається “нарцисичною”, тобто проблемою високої самооцінки і позитивної

самоназви групи осіб, що живуть безпосередньо близько від вогнища влади і беруть (або бажають узяти) участь у керівництві суспільством, у розробці його ідеологічних та політичних стратегій.

Тому слід погодитися з російським дослідником Г. Ашиним в тому, що слово “еліта” має характер соціального міфу [27] й тому вимагає вкрай обережного поводження з собою, якщо, звичайно, ми не хочемо опинитися по той бік критичного ставлення до дійсності. А ця небезпека сьогодні дуже реальна. У культуру і менталітет людей цілеспрямовано стала упроваджуватися подвійна мораль: людство демонстративно розділяється на дві категорії людей — вибраних і підпорядкованих [28, 54; 29; 30, 42].

Таким чином, введення слова “еліта” в масову свідомість (у контексті вищезазначеного) можна вважати навіть вдалою ідеологічною пасткою. Перед нами цікавий феномен: існує лексема еліта, яка активно використовується протягом останнього десятиліття в науковому дискурсі як термін і відповідає багатьом вимогам, що ставляться до наукового терміну [31; 32]: у нього є дефініція, він утворює словотворче гніздо (елітний, елітарний, елітологія, елітолог і т. д.), має граматичні особливості (форму однини і множини: регіональні, адміністративні та ін. еліти) і характеризується широкими можливостями лексичної сполучуваності (етнічна, пострадянська, периферійна і т. д. еліти).

Але разом з тим, якщо названими характеристиками можна описати політико-управлінські здібності залучених до сфери політичних справ людей, то стосовно політичної культури саме владної еліти, що є предметом розгляду нашого монографічного дослідження, такі оцінки можуть виявитися абсолютно непридатними. З іншого боку, автори вважають, що нове прочитання ролі і функцій владної еліти сьогодні пов’язане з істотними змінами в соціальній структурі суспільства, з актуалізацією завдань професійного керівництва, посилення соціальної напруженості в нашій державі, із збільшенням різноманітності спектра соціально-політичних сил, особливо після парламентських виборів 2006 р. за пропорційною основою і позачергових виборів 2007 року, в умовах будівництва в Україні нового типу партійної системи і т. ін.

Все це, зі свого боку, породжує проблему практичної ідентифікації тих, хто належить до еліти, а хто ні, яка завжди є досить актуальною й знаходить відображення в сучасних розвідках українських фахівців О. Майбороди [33], П. Рудякова [34], Л. Нагорної [8] та інших. На наш погляд, розкриття цієї проблеми потребує, насамперед, звернення до філогенетичного аналізу з метою виявлення сутності поняття “владна еліта”.

Почнемо з того, що сутність еліт розглядали різні автори давно і всебічно. Вивчення цих проблем, як слушно зазначали Б. Кухта та Н. Теплоухова [42, 75], полягає насамперед у дослідженні розмаїтості ієрархії підпорядкування, що становить внутрішню суть керівних процесів. Безумовно й те, що всі вони є політичними, тобто пов'язані найтісніше з владою у суспільстві [35, 42–43]. Так, у країнах Стародавнього Сходу та в часи Середньовіччя належність до еліти визначалася соціальним статусом: сам факт народження дитини у знатній сім'ї надавав їй привілеї. Ця еліта була замкненою групою, стійкою до зовнішніх впливів.

Фактично, починаючи з Конфуція (551–479 рр. до н. е.) проголошувалися одні норми поведінки для “благородних” людей, для тих, хто повинен керувати, а інші — для “низьких”, зобов'язаних користися. Вчені Античності Аристотель, Геракліт, Платон та інші також підкреслювали необхідність нерівномірного розподілу суспільства, вважаючи, що одні повинні правити, а інші їм користися [36, 37].

Фундатором цілеспрямованого наукового розгляду проблем владної еліти слід вважати італійського філософа Нікколо Макіавеллі. Як зазначає В. Корнієнко, “його ідеї “подарували” життя сучасним соціологічним теоріям еліт (В. Парето, Г. Моска, Ч. Міллс). На Макіавеллі, як на авторитет і предтечу, посилаються теоретики вчення про бюрократію (М. Вебер, Р. Міхельс)” [37, 123]. Н. Макіавеллі, насамперед, мав на меті створення науки управління людськими масами, яка б не будувалася на виявленні основних мотивів людських дій. З його погляду, всі суспільства багато в чому різняться між собою внаслідок різноманітностей, породжених природою самої еліти. Він вважав, що цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесті, пов'язані з політичним процесом.

Згодом свій внесок у формування сучасних теорій еліт зробив Ф. Ніцше. Першоосновою світового процесу Ніцше оголосив волю до влади, а рушійною силою історії вважав “ненаситне прагнення до прояву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом” [38, 298]. Разом з тим, на зламі XIX–XX сторіч вже не було спільних підходів як до визначення поняття “еліта”, так і до її структурних елементів, особливостей зміни (циркуляції). Виникають різноманітні напрямки, школи, виходить друком низка статей та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам аналізу еліт. Однією із найвпливовіших є школа “макіавеллістів” (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та інші), вплив якої вагомий і тепер.

Концепцію “владного класу” як суб'єкта політичного процесу сформулював Г. Моска у книзі “Основи політичної науки” (1896 р.). В

одній з перших робіт “Теорія управління та парламентське правління” (1884 р.) він використав поняття “політичний клас”, стосовно частини владного класу, що має безпосередній стосунок до влади. На думку Г. Моски, “владний клас... виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, які надає влада” [39, 187].

Розмірковуючи над процесами життєдіяльності владного класу, Г. Моска визначив три способи, завдяки яким цей клас досягає свого закріплення і оновлення: успадкування, вибір і кооптація. Він акцентував свою увагу на двох тенденціях: з одного боку, всі політичні класи прагнуть стати спадковими, а з другого, завжди є нові сили, що прагнуть змінити старі. Залежно від того, яка тенденція переважає, відбувається або “закриття і кристалізація” політичного класу, або його більш-менш швидке оновлення. Першу тенденцію Г. Моска називав аристократичною, другу — демократичною. Якщо владна еліта не оновлюється адекватно із розвитком суспільства, в якому з’явилися нові могутні політичні сили, неминуче відбувається процес її витіснення новою владною меншістю (контрелітою) [39, 197].

Дещо по-іншому підходить до аналізу еліти В. Парето. Власне, саме йому зобов’язана політична наука введенням в обіг терміну “еліта”. Він зупинив свій вибір на ньому тому, що з цим словом у французьку та італійську — дві рідні мови для В. Парето — впровадилася латинська конотація *eligere* (“добір, вибір з розбірливістю”), а разом з нею, хоча й опосередковано, споконвічний зміст грецького *aristoi* — “особа, краща за якостями, а не за походженням” [40, 82].

Пояснюючи динаміку зміни еліт, В. Парето, як відомо, формулює свою теорію “циркуляції еліт”. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти “левів” над елітою “лисів”. І навпаки, нестійка політична система вимагає від еліти прагматично мислячих енергійних політиків, новаторів, комбінаторів. Призупинення циркуляції призводить до виродження владної еліти, до революційних змін у політичній системі та до становлення нової еліти з переважанням у ній “лисів”, які з часом перероджуються у “левів”, прихильних до жорсткого правління [41, 63]. Постійна циркуляція — це результат здатності еліти переважати в конкретних історичних періодах, однак з часом такі переваги перестають відповідати суспільним потребам [42, 27–28].

Значну увагу дослідженню процесів елітарних змін приділяв Роберт Міхельс. Він вважав найефективнішою владу тих груп, котрі забезпечуватимуть підтримку своєї діяльності з боку широких мас [43]. Р. Міхельс зазначав, що будь-які владні угруповання приділятимуть значну увагу збереженню і посиленню своїх владних позицій, при цьому “концентрація влади в руках відносної меншості... призво-

дить до зловживання нею” [43]. Так відбувається процес трансформації цієї меншості у касту, який має незворотний характер, внаслідок чого будь-яка найдемократичніша влада замикається сама на собі і перетворюється на олігархічну. Дослідження цього процесу сформулювало “залізний закон олігархічних тенденцій”: дієвість демократії обмежена необхідністю існування організацій, які опираються на “активну меншість” — “еліту”. В цілому ж, слід погодитися, на наш погляд, із думкою В. Танчера й О. Кучеренка, які вважали, що Парето, Моска і Міхельс займалися радше емпіричною реальністю, а не обстоювали елітизм як морально-філософську позицію, свого роду інтелектуальну упередженість [17].

Одним із співтворців концепції елітаризму вважається Х. Ортега-і-Гассет. У своїй праці “Повстання мас” він робить висновок, що суспільство – це “динамічна єдність двох факторів — меншості і маси. Меншість особи особливої кваліфікації. Маса — це збори середніх людей... Це люди без індивідуальності, що утворюють знеособлений “загальний тип”. Суспільство, кероване елітою, і маса, “яка знає своє місце”, — умова “нормального” функціонування суспільства”. Х. Ортега-і-Гассет обгрунтував поняття “вибраності”, елітарності [44, 62].

Завершення еволюції від класичних до оновлених версій елітизму знайшло своє відображення в творчості М. Вебера, який започаткував концепцію так званого “демократичного елітизму”. Теорія демократичного елітизму поєднує ідеї класичної соціальної науки з досягненнями ліберальної думки кінця ХХ сторіччя. Головні акценти повинні бути зроблені на визначенні умов, що дозволяють елітам і субелітам стати важливими чинниками розвитку демократії і рівності [45]. З іншого боку, з М. Вебера відкривається перспектива розуміння проблематики еліт, відмінна від моска-паретівської думки. Веберівська інтерпретація зосереджується не на особливих рисах і соціальному положенні елітних утворень, а на функціонуванні інститутів влади і політичних організаціях. Вебер зробив важливий висновок, що в різних інституційних порядках слід виділяти специфічні еліти: політичну, господарську, наукову і т. п., що процес автономізації еліт стає частиною сучасної цивілізації.

Під час Другої світової війни концепції елітарності розроблялися переважно в Європі, а після війни — у США та, згодом, знову в Європі, де сформувалося кілька течій — течія умовних прихильників макіавеллістичної, ціннісної, ліберальної, консервативної та структурно-функціональної течій у розумінні елітаризму. Наприкінці 50-х років ХХ ст. дедалі більший вплив здобувають функціональні теорії еліт, що відображають погляди школи функціональної стратифікації.

Одне з основних положень цих теорій — заперечення науковості тез Р. Міхельса про фатальну неминучість перетворення процесу організації в процес бюрократизації і доведення того, що функціональна еліта — це форма реалізації демократії. Найзагальніше можна сформулювати функціональне визначення еліти так: це соціальний суб'єкт, група, члени якої кардинально впливають на характерні для тієї чи іншої системи процеси і, отже, на хід її розвитку в цілому, посідаючи при цьому чільне, порівняно з іншими членами суспільства, місце.

Згодом концепція демократичного елітизму набула бурхливого розвитку, зокрема, в 60-х роках ХХ ст. Її представники Х. Зіглер і Т. Дай у праці “Іронія американської демократії” розглядали “демократію” як правління народу, але збереження демократії поклали на плечі еліт: еліти повинні мудро правити, щоб правління народу вижило. На їхню думку, елітизм властивий усім суспільствам: “Будь-яке суспільство — аграрне чи індустріальне, засноване на традиціях чи передових досягненнях — керується елітами... Еліта неминуче з'являється в будь-якій соціальній організації” [46, 34–35].

Надзвичайно популярними є ціннісні теорії еліт, основною ідеєю яких було твердження, що для суспільства як саморегульованої системи характерне природне виділення найкоштовніших сил, здатних щонайкраще здійснювати керівництво. У руслі цього напрямку в різний час працювали Огюст Конт (пошук “раціональної” еліти), теоретики і соціологи 60–80-х років ХХ сторіччя — Г. Шредер, Р. Дарендорф. Еволюцію і зміну еліт вони трактують як похідне від зміни ціннісних критеріїв суспільства.

Стосовно цього ж напрямку слід вказати і на меритократичний підхід, дуже популярний у працях Д. Белла, А. Гоулднера й інших. Згідно з цим підходом, суспільство складається з груп “соціального успіху”. Вищі групи цієї ієрархії є елітними. У цьому ж контексті можна згадати про тези американського вченого Г. Лассуела, який до еліти зараховував осіб, які максимально отримали матеріальні і нематеріальні цінності [47, 79].

З 80-х років ХХ ст. послідовно розвивається ліберальний елітаризм, що відображено у працях видатних учених — К. Поппера, К. Манхейма, С. Ліпсета, Р. Даля, Дж. Бернхейма, Й. Шумпетера та інших. Значну увагу останнім часом приділяють і теорії демократичного панування еліт, тобто демократичному елітаризму. Визначним представником цього напрямку є Р. Міллс. Він зауважив, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Фактично Р. Міллс запроваджує термін “еліта влади” [48].

На думку іншого американського дослідника — Р. Даля, не можна ставити знак рівності між панівною елітою і тими колами, які

мають потужний політичний вплив. Він вважав, що будь-яке дослідження, яке не враховує того, що різні впливові групи мають різні сфери впливу, є сумнівним [49, 44].

Як зазначає Й. Шумпетер, правління демократичної еліти як “благо для всього суспільства” можливе лише за умови, коли “страата еліти” буде, з одного боку, не дуже винятковою, а з іншого — не дуже доступною для “аутсайдерів” і водночас достатньо сильною, щоб могли “асимілювати індивідів з нижчих страт, які вириваються вперед. Такий підхід до демократії пропонує елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір серед конкуруючих еліт” [44, 184]. Тому слід погодитися із думкою Г. Ашина, що елітизм походить із нерівності людей, тоді як класична теорія демократії пропагує їх рівність, хоча б політичну [50, 61; 51].

Важливими видаються також наукові погляди Г. Ендрувайта. Він впровадив у політичну думку поняття “дійсної” та “потенційної” еліти. “Потенційна” еліта є групою, здатною та готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, замінити на цих позиціях “дійсну” групу, яка на той час і ще продовжує виконувати свої функції. “Потенційна” еліта — це еліта, готова до реалізації свого соціального впливу, але ще не реалізує його в реальному житті. Окрема категорія “потенційної” еліти — це контреліта, тобто еліта, що перебуває в опозиції до “дійсної”. Остання може мати свій резерв, це так звана “резервна” еліта, здатна зайняти позиції “дійсної” еліти, не допускаючи до влади контреліту, яка за ці позиції боролася [52].

У контексті сучасних політологічних досліджень ми можемо виокремити інші основні підходи до теоретичного розгляду політичної еліти:

1) позиційний, який встановлює ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи, з огляду на її позиції в системі влади (до еліти, згідно з цим підходом, відносять, передовсім, членів уряду, парламенту);

2) репутаційний, що базується на виявленні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок;

3) концептуальний, в основі якого лежить ідея виокремлення осіб, які приймають стратегічні рішення.

Перший підхід видається формальним, якщо стосується визначення ролі осіб, які мають номінальну владу, оскільки ігнорує вплив “тіньових” фігур. Репутаційний підхід широко використовують експерти, складаючи рейтинги відомих політиків. Дослідник політичної еліти О. Гаман-Голутвіна підтримує концептуальний підхід, згідно з яким політична еліта включає осіб, які приймають стратегічно важливі рішення [53, 98; 54].

В цілому, у соціально-політичних науках при осмисленні нових реалій проблема еліти не відразу заповонила політологічні дослідження. Це слід віднести як до російської, так і до української політології. У роботах, в яких аналізується політична і економічна влади, широко використовуються такі поняття, як лідерство (Е. Шестопал, В. Віноградов, Н. Піщулін, Г. Силласте та ін.), бюрократія (В. Борисов, В. Макаренко, Е. Охотський, П. Павленок, В. Смольков та ін.), правлячий клас (Ю. Волков, Н. Романовський, Н. Головін та ін.). Порівняно тривалий час активно вивчався феномен номенклатури з правлячої радянської верхівки, що звичайно пов'язується з іменами тих, хто починав в такому аспекті її досліджувати — М. Джіласом і М. Восленським.

Доречно зауважити, що в офіційних радянських документах, публіцистиці, суспільно-політичній літературі в Радянському Союзі ніколи не використовувався термін "еліта". На наш погляд, такий термін, як "номенклатура", з одного боку, точніше відображав сутнісні характеристики партійно-державної верхівки, з іншого, свідчив про певну її стриманість у використанні терміну "еліта", в приписуванні собі якихось виняткових якостей.

Бажання знайти еліту за будь-якого політичного і економічного аналізу привело до появи новоутворень: "регіональна еліта" (І. Кукольников, Т. Риськова, М. Фарукшин, А. Блазнів), "бізнес-еліта" (Л. Бабаєва, А. Чирікова), "національна еліта" і т. д., не кажучи про екзотичні вишукування як, наприклад, "злодійська еліта". Прагнення підпорядкувати аналіз політичної влади феномену еліти сприяло розширенню її тлумачення: М. Афанасьєв, наприклад, став трактувати її не тільки як групи людей, що володіють значною політичною владою, але і як всю систему політичних, економічних і духовних параметрів функціонування соціального поля влади [55].

Специфіка розвитку України, як самостійної держави, також позначилося як на процесі формування політичної еліти, так і на теоретичному осмисленні її сутності. Слід зазначити, що до ХХ сторіччя дослідження елітотворчих процесів можна простежити хіба що в художній літературі. Перші спроби творення елітарних теорій на українському ґрунті пов'язані з іменами В. Липинського та Д. Донцова. Й лише після 1991 року, тобто отримання Україною незалежності, можна спостерігати значне зростання інтересу українських вчених до історії розвитку української еліти зокрема. Застосовуючи термін "еліта", українські науковці та дослідники вказують на декілька аспектів теорії української еліти. Можна визначити наступні напрями:

Перший — визначення еліти згідно з тим, якою мірою вона в різний час сприяла утвердженню і розвитку української державності. Найбільший внесок у розвиток цього напрямку свого часу зробив

В. Липинський. Фактично він сформулював теорію про нову еліту в українській суспільно-політичній думці, яка на певному історичному відрізку виникає та здатна керувати процесами національного відродження. Цю еліту В. Липинський називає активними провідниками. У своїй праці — “Листи до братів-хліборобів” він зауважив, що “ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути... без своєї власної національної аристократії — без такої меншості, яка б була настільки активна, сильна та авторитетна, щоб зорганізувати пасивну більшість нації, і тим захистити її од всяких ворожих наскоків ззовні — немає і не може бути нації”, — пише В. Липинський [56]. Вельми важливою видається наступна думка вченого: “Народи, що не вміють відтворити власних “панів”, тобто власної провідної верстви, змушені навіки коритися панам чужим” [57, 44]. Справедливість цих слів знаходить своє практичне підтвердження в сучасній Україні.

Другий напрям — визначення еліти, виходячи з характеру її походження. Одним із засновників цього напрямку був Дмитро Донцов. Він співвідносить еліту з аристократією, “владною кастою”, яким властиві шляхетність, мудрість, сміливість, мужність. Він також тлумачить еліту як ініціативну меншість, яка повинна розробляти, впроваджувати національну ідею, звернену до серця нації — її волі, та мобілізувати народ на боротьбу за цю ідею [58, 16–17]. В цілому слід погодитися із висновком М. Горелова в тому, що “обоє політологів були прибічниками засновників теорії еліт Р. Міхельса, В. Парето, Г. Моски, Ж. Сореля та ін. Але до формування цих еліт та добору кадрів до них Донцов і Липинський ставилися, як бачимо, абсолютно порізному” [59, 206].

Третій підхід — оцінка еліти з погляду процесів її зародження, розвитку та становлення. На особливу увагу в цьому аспекті, на нашу думку, заслуговують роботи українських політологів М. Головатого [60], В. Горбатенка [61], М. Михальченка [100], Ф. Рудича [62], О. Михайловської [63], В. Опанасюк [64], Г. Зеленько [65], Н. Кононенко [66], Ю. Ганжурова [67], Н. Пробийголови [68], М. Сидоренка [69]. Зокрема, наукові розвідки О. Моці [70], О. Петрова [71], О. Рафальського [72], Д. Вашука [73], О. Коваленка [74], І. Рогачова [75] та інші акцентують увагу на проблемах історичного розвитку еліти і наслідках цих процесів для її сучасного стану.

Так, С. Кульчицький зазначає, що “у стабілізованому суспільстві істотну роль відіграє інтелектуальна еліта. На жаль, Україну не можна розглядати як стабілізоване суспільство. Вона перебуває на стадії переходу. Соціально-економічні і політичні процеси відбуваються у нас хаотично, безсистемно, не упорядковано” [76, 117]. Подібну дум-

Шановний читачу!

Умови придбання надрукованих примірників монографії наведені на сайті видавництва <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-325-6>

Уважаемый читатель!

Условия приобретения печатных экземпляров монографии приведены на сайте издательства <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-325-6>

Dear reader!

You may order this monograph at the Web page <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-325-6>

Наукове видання

**КОРНІЄНКО Валерій Олександрович
ДОБІЖА Василь Валерійович**

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ**

Монографія

Редактор С. Малішевська
Оригінал-макет підготовлено В. Корнієнком

Підписано до друку 29.09.2009 р.
Формат 29,7×42¼ . Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 9,36.
Наклад 100 прим. Зам № 2009-170.

Вінницький національний технічний університет,
комп'ютерний інформаційно-видавничий центр.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114
Тел. (0432) 59-85-32
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано у Вінницькому національному технічному університеті,
в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі.
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114
Тел. (0432) 59-81-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.